

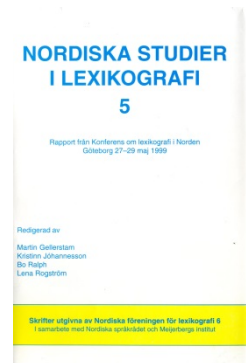
NORDISKE STUDIER I LEKSIKOGRAFI

Titel: Om leksikalsk ubestemthet

Forfatter: Ruth Vatvedt Fjeld

Kilde: Nordiska Studier i Lexikografi 5, 2001, s. 386-406
Rapport från Konferens om lexikografi i Norden, Göteborg 27.-29. maj 1999

URL: <http://ojs.statsbiblioteket.dk/index.php/nsil/issue/archive>

© Nordisk forening for leksikografi

Betingelser for brug af denne artikel

Denne artikel er omfattet af ophavsretsloven, og der må citeres fra den. Følgende betingelser skal dog være opfyldt:

- Citatet skal være i overensstemmelse med „god skik“
- Der må kun citeres „i det omfang, som betinges af formålet“
- Ophavsmanden til teksten skal krediteres, og kilden skal angives, jf. ovenstående bibliografiske oplysninger.

Søgbarhed

Artiklerne i de ældre Nordiske studier i leksikografi (1-5) er skannet og OCR-behandlet. OCR står for 'optical character recognition' og kan ved tegngenkendelse konvertere et billede til tekst. Dermed kan man søge i teksten. Imidlertid kan der opstå fejl i tegngenkendelsen, og når man søger på fx navne, skal man være forberedt på at søgningen ikke er 100 % pålidelig.

Ruth Vatvedt Fjeld

Om leksikalsk ubestemthet

Indefiniteness is a precondition for efficient linguistic communication. Modern linguistic theories emphasize the context relative meaning of lexical units. This article gives an overview of different types of indeterminacy and indicates how lexical indeterminacy as polysemy and vagueness have been treated in traditional dictionaries, and point out some alternative approaches.

1. Innledning

Et språk består av ord og av regler for hvordan ordene kan kombineres. Ordene er merkelapper på deler av "verden", ved hjelp av dem lager vi kategorier for konkrete, abstrakte, forestillinger og erfaringer og alt vi kan tenke oss. Det er imidlertid ikke alltid godt å vite hva som hører til hvilken kategori, og betegnelsene gjøres da mer eller mindre ubestemte. Ubestemthet er dermed egenskaper som hefter ved svært mange leksikalske enheter i naturlig språk. Opp til ca. 1970 var det blant språkforskere likevel enighet om tre semantisk-teoretiske forutsetninger for leksikalsk beskrivelse:

- (1) Betydning kan analyseres i semantiske trekk eller kjennetegn.
- (2) Betydning kan analyseres uttømmende ved hjelp av kjennetegnene.
- (3) Medlemmene av en kategori har sine kjennetegn med nødvendighet.

De teoriutviklende lingvistene så helt bort fra at innholdsmangfold og betydningsvariasjon er en språkøkonomisk grunnbetingelse for alt naturlig språk. For leksikografien, der man må finne praktiske måter å beskrive naturlig språk på, har disse teoretiske forutsetningene gitt store konsekvenser.

Men i dag er de fleste språkforskere enige om at ubestemthet er et karakteristisk trekk ved de leksikalske enhetene i naturlig språkbruk. Men hvordan kan leksikografer takle det at den noe naive forestillingen om at ord har en fast og avgrenset betydning, ikke lenger godtas? Og hvordan kan man lage ordboksdefinisjoner med en forståelse av at ords betydning er relativ?

Ubestemthet kan spesifiseres i vaghet og flertydighet. I ordbøkene er flertydighet og vaghet vanligvis behandlet på en av følgende fire forskjellige måter:

- flertydighet blir behandlet som homonymi med klart atskilte betydninger;
- flertydighet blir behandlet som polysemi med beslektede betydninger;
- vaghet blir behandlet som polysemi med beslektede betydninger;
- vaghet blir underslått.

Det jeg her vil sette søkelys på, er leksikografenes ofte svært arbeidsintensive betydningsbeskrivelse av polyseme leksemer. Det man kan lure på, er hvor verdifull en komplisert betydningsinndeling i polysemer er, og videre hvor mye lingvistisk realitet det er i en slik inndeling.

En systematisk strukturering av et språks leksikon for presentasjon som løsrevne leksemer i en ordbok er imidlertid ikke bare en lingvistisk utfordring, leksikografene må også ta hensyn til lesbarhet og tilgjengelighet. Når vurderingene ikke alltid tas ut fra lingvistiske hensyn, men også fra pedagogiske eller estetiske, kan det skje at lingvistiske og andre hensyn kommer i konflikt med hverandre. Vi må dessverre konkludere med at lingvistikken ennå ikke har klart å utvikle et teoretisk-metodisk verktøy som gir leksikografene mulighet til å beskrive ubestemte leksemer tilfredsstillende. Men Pinkal (1985), som bl. a. bygger på Lakoff (1970) kommer svært langt med tre kriterier eller semantiske instrumenter: tvetydighetstesten, presiseringspåbudet og presiseringsforbudet.

Vaghet og flertydighet følger av forskjellige typer kontekst-avhengighet. Flertydighet kan presiseres i flere delbetydninger, mens ekte vaghet er og blir vag. Enkel flertydighet krever ofte bare litt kontekstspesifisering for å bli entydiggjort, mens vaghet bare kan klargjøres ved *en valgt tolkning* ut fra noen av alle de kontekstvariabler som kan virke inn. I teorier om det mentale leksikon antar man at vage uttrykk har uendelig mange betydninger med samme prototypiske kjerne som er lagret i hjernen som en helhet, mens flertydige uttrykk har et endelig antall betydninger som er lagret på forskjellige steder. Ved vaghet er det et kontinuum av presiseringsmuligheter, mens det ved flertydighet er et lite og endelig antall tolkningsvarianter.

2. Flertydighet

I eldre leksikografi gikk leksikografene ut fra et monosemt tegn-begrep, og hver enkelt delbetydning ble følgelig oppført som eget lemma (jf. Zöfgen 1989:780). Men ordbøkernes makrostruktur ble som følge av den praksisen svært uoversiktlig. Først ut-over på 1700-tallet tok man til med en hierarkisk gruppering av innholdsenheter under ett og samme lemma (jf. Landau 1984: 44). Flertydigheten ble dermed beskrevet innenfor ordbøkernes mikrostruktur, dvs. under det enkelte lemma. Slik blir det stort sett fortsatt gjort, men i nyere korpusbasert dataleksikografi kan man se en tendens til å vende tilbake til den gamle metoden igjen. Etter hvert blir selve datapresentasjonen underordnet, det å isolere og tydeliggjøre enkeltbetydningene er viktigere, og med en enklere mikrostruktur er det lettere å gjøre rede for hvilke syntaktiske og leksikalske forbindelsesmuligheter de enkelte betydningene har, og la det være grunnlag for å separere betydningene i homonymer. Ved korpusstudier viser slike forbindelsesegenskaper seg tydelig.

Som illustrasjon på tradisjonell leksikografisk behandling av flertydighet har jeg valgt beskrivelsen av ordet **messe**. Betydningsinndelingen er forskjellig i *Svensk ordbok*, *Bokmålsord-*

boka, Nudansk ordbog og den noe større *Norsk riksmålsordbok* (jeg har her bare tatt med hovedbetydningene):

Svensk ordbok:

1mässa subst.

- 1 den kristna kyrkans huvudgudstjänst med nattvard
- 2 typ av flerstämmig körkomposition som utvecklats ur kyrkomusiken
- 3 större utställning med viss typ av varor från flera olika försäljare

De tre delbetydningene utgjør ett lemma ut fra felles etymologi. Derimot skilles det mot homonymet **2mässa** etter morfosyntaktisk forskjellighet:

2mässa verb

- tala entonigt og utdraget
 äv. förrätta mässa <åld.>
 äv. framföra sångpartier i gudstjänst <åld.>

Inndelingen i *Bokmålsordboka* er imidlertid annerledes:

I messe fl el. m1 (etymol. par.)

- 1 katolsk (nattverds)gudstjeneste
- 2 (vekselsang mellom prest og menighet i) protestantisk gudstjeneste
- 3 musikkverk med utgangspunkt i den faste teksten i en messe (I,1)

Lemmaet holdes sammen ut fra felles etymologi her også, men samtidig skiller man ut **II messe** som eget lemma pga. semantisk forskjellighet:

II messe fl el. m1 (eg om marked i forbindelse med messe (I)) kjøp-
 stevne, særlig med tanke på salg til grossist; vareutstilling.

Dessuten er et tredje homonym skilt ut, muligens ut fra en ganske diskutabel etymologi (jf. Falk & Torp 1903–6):

III messe fl [m1] (eng. *mess* 'matrett'...) matsal og oppholdsrom for militært personell, skipsmannskap el l

Forskjellig morfosyntaks gjør at det fjerde homonymet skilles ut:

IV messe v1 (av *I messe*)

- 1 om prest: halvt tale, halvt synge i altertjenesten
2 si fram noe på en høytidelig, halvt syngende måte

I *Nudansk ordbog* er inndelingen gjort på en tredje måte:

messe I subst. – 1. jf. *messe III*) i den protestantiske kirke om altertjeneste, (spec.) om recitativlignende sang, hvori præsten fremfører kollekt, epistel og evangelium; jf *højmesse* – 2. i den katolske kirke: gudstjeneste; *stille m.* gudstjeneste uden sang, og hvor evangeliet læses sagte; *holde, læse m.:* i musik: komposition for kor og solostemmer i afsnit, der svarer til den katolske gudstjeneste – 3. forkort. af *kermesse* (s.d.) om købestævne – [middelda.; gennem angelsaksisk fra middellat. *missa* egl. perf.partc. fem. af latin *mittere* sende, jf. *mission*; antagelig efter de ord, hvormed den katolske gudstjeneste slutte: *ite* (gå), *missa est* (*contio*) (forsamlingen) er sendt bort]

messe II subst. spisesal (og opholdsrum) *officersmesse, mand-skabsmesse* i skibe – [fra eng. *mess* messe, ret mad; sml. fransk *mes* retter; af latin *mittere* sende, om de fra køkkenet sendte retter; jf *messe I*]

messe III verb: forrette altertjeneste; synge evangeliet; (overf.): tale høytideligt (og ensformigt); – [af. af *messe I I*]

I den største ordboka for norsk bokmål, *Norsk Riksmålsordbok* (NRO), har betydningsinndelingen gitt to lemmaer med hver sine polysemer som er organisert på to nivåer. Det øverste, som markerer ”grunnforskjellige hovedbetydninger” ifølge forordet, er igjen delt inn i ”de nødvendige tallnummererte underavdelinger” (NRO:1937:XIV). Ordboka oppgir 2 homonymer og 7 polysemer, noe som er en ganske fin betydningsinndeling, til tross for at redaksjonen ifølge forordet (ibid.) har lagt vekt på å lage vide betydningsinndelinger:

I. messe ... A. (ags. *mæsse* over vulgærlat. *messa* fra kirkelat. *missa*, til lat. *mittere* ’sende’; betydningsutviklingen tvilsom)

1) a) romersk-katolsk gudstjeneste, hvorunder Kristi forsonings-offer fornyes derved at alterbrødet og altervinen tenkes å forvandle seg til Kristi legeme og blod, som nydes av presten (på menighetens vegne ell. til gagn for enkeltpersoner, for avdødes sjeler):

b) protestantisk gudstjeneste

2) a) mus., musikk som knytter sig til den katolske messe (solo, kor, orgel og/ell. orkester)

b) (i den protestantiske gudstjeneste) prestens sang og menighetens svar til den

3) (som siste ledd i smnsetninger, ofte i formen *-messe*) kirkelig festdag (fra romersk-katolsk tid); særl., helgendag, f. eks. *kyndelsmesse*

B. (ty. *messe*, sm. ord som i A) **1)** særl. om eldre forh., større, fast, årlig kjøpstevne, ofte av internasjonale dimensjoner (tradisjonsmessig og opr. av praktiske grunner henlagt til tiden for en stor kirkefest) **2)** (i moderne tid) større prøveutstilling (og demonstrasjoner) av varer, med anledning for produsenter og detaljhandlere til å treffe salgsavtaler, og oftest utstyrt med restauranter og forlystelsesetablissemeter, jvf. *varemesse*

II. messe (eng. *mess* 'bordselskap...') felleshusholdning for offiserer og underoffiserer i tjeneste (ombord i skib ell. i leir, jvf. *oficersmesse*...) ell. for annet overordnet personell som på grunn av sitt arbeide lever mere ell. mindre på feltet (f. eks. ingeniører ved et anlegg)

messe, -et, -et, -ing (om prest under gudstjeneste) halvt lese, halvt synge (bønner ell. stykker av Bibelen) foran alteret

De fire ordbøkernes betydningsinndeling kan skjematisk framstilles slik:

	NRO	SO	BOB	NUD
romersk-katolsk gudstjeneste	1.A.1.a	1.1	1.1	1.2
protestantisk gudstjeneste	1.A.1.b	1.1	÷	1.1
musikk v/katolsk messe	1.A.2.a	1.2	1.3	÷
vekselsang i protestantisk gudstjeneste	1.A.2.b	1.2	1.2	÷
helgendag	1.A.3	÷	÷	1.3 (henv.)
kjøpstevne	1.B.1	÷	2	1.3
vareutstilling	1.B.2	1.3	2	÷
spisesal	2	-	3	2
å messe v/gudstjeneste	(3)	2	4.1	3
høytidelig tale	÷	2	4.2	3

I en artikkel om definisjonen av lemmaet *fri* har jeg sammenliknet betydningsinndelingen i åtte forskjellige ordbøker (Fjeld 1997). Inndelingen varierte fra 32 polysemer i *Oxford English Dictionary* til 5 i *Norsk Riksmålsordbok*, uten at det var mulig å se at antallet hadde sammenheng med typen ordbok eller størrelsen på ordbøkene. De forskjellige redaksjonene fulgte forskjellig, men implisitt, praksis, og det var tydelig å se at inndelingen ofte var styrt av det eksempelmaterialet som tilfeldigvis var tilgjengelig.

I praktisk leksikografi legges det stort arbeid i å skille ut delbetydningene eller polysemene og beskrive dem i forhold til hverandre. En undersøkelse av hva leksikografer synes er vanskeligst i ordboksarbeidet, viste at "Splitting, identifying the senses for a word" fikk nest høyest vanskelighetsskår, etter det mer uklare "Finding right wording" (Kilgarriff 1998:54). Men så lite konsistent betydningsinndeling har liten informasjonsverdi for brukerne og vitner mer om forskjellige leksikografiske arbeidsmåte enn om dokumentasjon av systematiske leksikalske relasjoner.

Med utgangspunkt i Bo Svenséns *Handbok i leksikografi* (1987) viser Malmgren (1992) hvordan syntagmatiske kriterier kan være utilstrekkelige eller gi unødig komplisert betydningsinndeling, og også hvordan den tradisjonelle strukturalistiske kommutasjonsprøven med synonymer er utilstrekkelig som arbeidsredskap for å beskrive polysemien ved et lemma. Malmgren viser til **tvetydighetstesten** slik den er presentert i Mel'čuck 1988, en test som opprinnelig ble lansert av Lakoff (1973).

Tvetydighetstesten forbyr koordinering av strøkne ledd:

Bjørn gikk til en messe, og det gjorde Erik også

Denne koordineringen kan vi ikke akseptere hvis tolkningen skal være at Bjørn går i St. Olavskirken mens Erik drar på Skøyen varemesse. Tvetydige uttrykk er nemlig underlagt et **presiseringspåbud** slik at bare én av betydningene kan aktiveres. Ved tvetydighet vet jo den som snakker alltid hvilken betydning som er ment. Slik koordinering kan kun gjøres for å gi en morsom

effekt, et zeugma. Der tvetydighetstesten gir positivt utslag, virker altså presiseringspåbudet.

3. Vaghet

Systematisering og beskrivelse av flertydighet er en gjenganger i leksikografiske metodediskusjoner. Derimot er verken innsamling, systematisering eller beskrivelse av vage uttrykk gjort for norsk, og en metodediskusjon om dem har meg bekjent ikke vært ført i leksikografimiljøene. Verken det store trebindsverket om leksikografi på over 3000 sider fra 1989 eller Bo Svenséns *Handbok i lexicografi* tar opp vaghet som eget tema. Et lite unntak utgjør Malmgren (1994), i den kortfattede læreboka *Svensk lexikologi* vies problemet en halv side.

Når et uttrykk har svært mange betydningsnyanser som gir forskjellige tolkningsmuligheter, er det sannsynligvis ikke lenger snakk om polysemi, men om vaghet. Polysemiinndeling som er svært lite konsistent fra ordbok til ordbok, kan egentlig være forsøk på å presisere vage leksikalske enheter ut fra de kontekstvariasjonene som forekommer i de mer eller mindre tilfeldig innsamlede beleggene. Det er svært vanskelig å avgjøre hva som er kontekstavhengige bruksvalører av samme betydning og dermed ikke et presiserbart polysem som kan inndeles klart i atskilte delbetydninger.

En fullstendig beskrivelse av et vagt tegns betydning omfatter beskrivelse både av et kjerneområde, vaghetsområde og utelukkelsesområde, også kalt *kjerne*, *randzone* og *utelukkelse* (jf Wichter 1988:42). Typisk vage uttrykk har et ubestemthetsområde der det er en kontinuerlig overgang fra uttrykkets positivområde til negativområdet, og i denne overgangssonen kan det trekkes uendelig mange forskjellige grenser. Dette er vist i undersøkelser av hva vi godtar som *stol* (Black 1937) eller *kopp* (Labov 1974). Det er svært vanskelig å si nøyaktig når en kopp er for vid til at vi vil regne den nettopp som *kopp* og ikke som *bolle* eller *skål*, men likevel fins det et sted en grense. Også når en enhet består av diskrete elementer, kan det være problemer

med grensesetting. Dette kalles i filosofien for sorites- eller sandhaugsparadokset – det er ikke godt å si nøyaktig hvor mange sandkorn som skal til før vi har en sandhaug.

Det er nødvendig med en *tolkningstoleranse* ved vage begreper. Der tvetydighetstesten gir negativt utslag, foreligger det vaghet, og da gjelder **presiseringsforbudet**. En vag leksikalsk enhet i naturlig språk er slik at den verken *trenger* presisjon eller *tåler* presisjon uten at den konvensjonaliserte betydningen endres. Vage uttrykk har ingen naturlige presiseringer, for de har et ikke-eliminertbart vaghetsområde. Presiseringspåbudet og presiseringsforbudet har komplementær funksjon. Denne innsikten er svært relevant i leksikografien, der man forsøker å kartlegge begrepenes yttergrenser.

Tvetydighetstesten er utilstrekkelig for å avgjøre vaghet ved naturlige begreper: f. eks. for å trekke skillet mellom *elv/bekk*, *fjell/li/dal*, *tre/bus*k (jf. bl. a. Quine 1960). I *Bokmålsordboka* er *bekk/elv* og *busk/tre* definert slik:

bekk	1 lite, naturlig vassfar 2 strøm av vann eller væske
elv	1 naturlig strøm av vann som renner i et far til havet eller til en innsjø el som renner sammen med en annen elv
busk	1 en forholdsvis lav flerårig vedplante som grener seg ut fra bunnen 2 lite tre som likner en busk
tre	1 flerårig plante som er høyere enn busk, med stamme, kvister, blad, blomster og frukter

Det er ikke mulig ut fra disse definisjonene å trekke grenser mellom *bekk* og *elv* eller *busk* og *tre*, og det er heller ikke gjort forsøk på å beskrive vagheten i grenseovergangen, bortsett fra modifikatorene *lite* og *forholdsvis lav*.

Usikker kategoritilhørighet kan komme av randsoneuskarphet. I andre tilfeller dreier det seg om kjerneuskarphet, som innebærer at selve kategorien er vag fordi prototypen er ubestemt, f. eks. *greie*, *sak*, *grønsj*.

3.1. Randsoneuskarphet

Mange ord for naturlige arter og sosiale konvensjoner er i det naturlige språket alltid randsoneuskarpe og dermed vage. Ord som *demokrati* og *frihet* og følelsesord som *hat*, *kjærlighet*, *ømhet* har ingen stabil og klart avgrenset betydning som alle i et språksamfunn er enige om. Ofte har slike ord mange konkurrerende betydninger, og uansett hvordan leksikografen bærer seg ad, kan den leksikografiske definisjonen ikke dekke dem tilfredsstillende. Som regel blir randsoneuskarpheten ikke beskrevet i ordboksdefinisjonene.

Den vanlige leksikografiske løsningen er å oppgi noen synonymmer, som etter hvert viser tilbake til de samme leksemene, dvs. det lages større eller mindre definatoriske sirkler. Her følger en kort oppsummering av hva jeg fant ved å forfølge synonymdefinisjonene med utgangspunkt i lemmaet **sorg** i *Bokmålsordboka*:

sorg dyp, varig smerte i sinnet, tung bekymring
smerte noe som gjør vondt, pine, lidelse
bekymring angst, sorg, nedslåttethet

Og om man følger tråden videre, finner man:

angst sterk frykt, otte, uro
frykt uro, engstelse, redsel
otte uro, engstelse
uro 1 bevegelse, liv, fart 2 bråk, larm, leven 3 gjæring, misnøye, nervøsitet 4 mild verk 5 svingende del i urverk 6 lett dekorasjonsgjenstand som beveger seg med luftdraget
engstelse angst, uro, bekymring
nedslåttethet ikke definert, derimot **nedslått** 1 som er slått ned 2 motløs, oppgitt (-> kunne forfølges via **motløshet**, **oppgittethet** ---)
pine lidelse, smerte, plage
lidelse pine, smerte, sykdom
plage lidelse, fortred
fortred skade
sykdom det å være syk -> **syk** ikke frisk -> **frisk** 1 uskjemt, god, uvisnet, ufalmet, ren 2 usvekket, fornyet, ny 3 ny, fersk 4 ikke syk, bra ---

Det ligger nær å tenke på katta som går rundt den varme grøten når man skal prøve å finne ut av slike definisjoner. Konklusjonen må bli at det *er* vanskelig å lage analytiske definisjoner til randsoneskarpe begreper.

Denne uskarpheten kan være ubevisst eller uønsket, slik den er i uttrykk for naturlige arter og konvensjonelt bestemte kategorier, men den kan også være bevisst og villet, det jeg kaller "klart uklar tale". Når klart uklar tale er markert ved randsoneskarpe kategorier ved uttrykk som *en slags*, kalles de ordgardering eller språklige hekker.

3.2. Kjerneuskarphet

En del begreper har verken fast kjerne eller klar randsoner, de er vage tvers igjennom, og er ofte laget spesielt nettopp for å markere det. Det er klart uklar tale. Av og til har vi nemlig behov for å finne et uttrykk for fenomener vi ikke kan eller ønsker eller gidder å definere, f.eks. når noe er nytt og vi ikke vet hva vi skal kalle det. Det vanligste kjerneuskarpe uttrykket er vel ting, med variantene tingest eller **dings**, som brukes mest om konkrete:

Jeg så noen spille curling, voksne damer og herrer som skjøv noen **dingser** med feiekoster så det ut for.

Arbbl. 1968 248 22/1 Inns b

Mens **sak**, **greie** brukes mest om abstrakter:

Fotballspilleren Jan Åge Fjørtoft: Fire millioner nordmenn vet at jeg er kristen. Flere behøver ikke vite det. Nå er det min personlige **greie**.

Arbbl. 1989 132 18/1 Sport b

Ofte regnes slike leksemer til slang eller uordentlig tale, og slik markeres de ofte i ordbøkene, dersom de i det hele tatt er tatt med. Som regel defineres de bare ved synonymer, den spesielle kjernevage betydningen forklares ikke. Felles for dem er at det ikke er helt sikkert hva som er i kjernen, bare en viss antydning, f. eks.:

Det virker for øvrig litt tilfeldig hva som er med i ordbøkene av slike ord. Det er vanskelig å finne belegg på *tingeltangel* i moderne korpora, men det er med i *Bokmålsordboka*:

tingeltangel 1 støyende, enkel musikk, varietéunderholdning, 2 uekte pynt, jugl

Derimot fins ikke det mer vanlige *dingeldangel*, som det er lett å finne belegg på:

FET ENGLEBOA på plastre og glitrende engel med **dingeldangel**

BT981211

Det samme gjelder *duppeditt* som er noe lite og litt teknisk:

Det ble mye **duppeditter** og skjulte finesser på komponentplan.
TU 1987 12 12/1-2 Art b

Ordbøkene er altså ganske usystematiske og ufullstendige med hensyn til å lemmatisere og beskrive vagheten i kjerneuskarpe uttrykk. I beste fall må man som bruker avlede kategoriusikre betydninger selv ut fra eksemplene. Korpusbasert leksikografi vil sannsynligvis vise tydeligere hvor viktige slike funksjoner er rent leksikalsk, i ordbøker utarbeidet på basis av manuelt ekserpert materiale er beleggene til dels oversett, til dels unngått av normative grunner.

3.3. Ordgardering

En del uttrykk brukes for å markere at vi er usikre på om det begrepet vi tenker på, passer helt inn i den betegnelsen vi velger: *Han er en slags dikter*. Denne kategorimodifiserende betydningen eksisterer ved siden av grunnbetydningen og markerer en diskutabel kategoritilhørighet som gjør randsonen eksplisitt. Den kategorimodifiserende funksjonen er sjelden tatt med i ordboksdefinisjonene av slike leksemer. Som regel er det adjektiv som brukes slik:

ordentlig : 1 ordinær, sedvanlig 2 skikkelig 3 til gagns, dyktig
(*Bokmålsordboka*)

I utsagn som "nå synes jeg du oppfører deg som en ordentlig unge!" passer ingen av de tre oppgitte betydningene, gardereringen sier noe om kategoritilhørighet og utsagnet har irrettesettende virkning bare overfor noen som egentlig ikke hører til i den nevnte kategorien. Lakoff & Johnson (1980) sier at garderering ("hedges") situerer objekter relativt til en forutsatt prototyp. Utsagnet *Han er en typisk ungar!* kan man ikke forstå ut fra en definisjon av ungar som 'en mann som er ugift'. Adjektivet retter oppmerksomheten mot varierende egenskaper som 'egenrådig, uordentlig, råflott ...'. Språklig garderering gjør taleren i stand til å påvirke forholdet mellom et uttrykk og dets innhold ved å lede mottakerens oppmerksomhet mot uttrykkets kjernebetydning eller mot en mer eller mindre frynsete randzone. Man kan ved hjelp av dem til og med tvinge noe som er utenfor definisjonsområdet inn i et uttrykk.

Pinkal (1985) skiller mellom presiserende og depresiserende garderinger, de fleste leksemene som brukes slik, kan være begge deler. Kolde (1989:857) deler gardereringene inn i **sentralitetsindikatorer**, til forskjell fra **periferiindikatorer**. Slike indikatorer opptre både i form av egne leksemer, som *en slags, virkelig* og som avledningsmorfemer: *-aktig* og det mer sjeldne *-haftig* og er en periferiindikator, mens *-ete* som i *guttete, jentete*, og prefikset *erke-* som i *erkeengel* er sentralitetsindikerende. Som sentralitetsindikerende virker også redupliserte former som *mannemann* mens sammensetninger med forskjellige ledd virker periferiindikerende, som i *guttemann*. Ordboksdefinisjonene har sjelden eksplisitt med den kategorimodifiserende betydningen, bare implisitt ved å oppgi synonymer som har den samme funksjonen. Nedenfor følger noen eksempler på forskjellige kategori-modifikatorer.

3.3.1. Sentralitetsindikerende

Sentralitetsindikerende markører er svært vanlige. Likevel kan man ikke spore det i *Bokmålsordboka* i følgende tilfeldig valgte definisjoner:

virkelig 1 som eksisterer, fins 2 ekte, sann 3 adv, brukt først: sannelig, faktisk
(*Bokmålsordboka*)

sann 1 som stemmer med virkeligheten, riktig, korrekt, 2 ekte, virkelig, 3 ærlig, oppriktig
(*Bokmålsordboka*)

Da *Bokmålsordboka* ble redigert, hadde man bl. a. tilgang til dette belegget:

Jeg er en mann over de 50 som søker en **virkelig** dame som ikke bare ser på statussymboler.

Dagbl. 1971 65 13/6 Inns b

Det var altså ikke mangel på belegg som er årsaken til at den sentralitetsindikerende funksjonen er oversett. Det er et mønster i mange ordbøker at den kategorimodifiserende funksjonen er utelatt, i stedet føres man inn i definisjonssirkler uten at den kategorimodifiserende funksjonen blir oppgitt.

Sentralitetsindikerende redupliserte former som *mannemann* er heller ikke med i *Bokmålsordboka*:

Sverre Anker Ousdal dukker opp overalt for tiden. Fra barsk **manne-mann** i ishavet i filmen "Orions belte", til den lystige unnavikende grev Danilo i "Den glade enke".

KK 1987 23 3/1 Art b

3.3.2. Periferiindikerende

De periferiindikerende kategoriindikatorerene er også svært vanlige i allmennspråk, men som regel dårlig redegjort for i leksikografiske beskrivelser. Det nærmeste ordbøkene kommer, er å stilmarkere dem: *ironisk, humoristisk, spöttisch* eller liknende.

Kolde har i de tyske ordbøkene bare funnet forklaringen 'etwas Ähnliches wie' til *eine Art (von), kind/sort of (a)* Men i *Bokmålsordboka* er funksjonen faktisk eksplisitt markert:

slags slag, sort det var sju s- kaker til kaffen--- den s- mennesker slike, han er en s- skuespiller kan til nød regnes som skuespiller.

Det er altså ingen praktiske eller pedagogiske hinder for at ordbøkene tar med denne funksjonen i definisjonene, men det er vanskelig innenfor en analytisk definisjon. Det er bedre om man velger en metaspråklig kommentar, slik som i *Bokmålsordboka* over.

Collins Cobuild English Language Dictionary har også klar markering av denne funksjonen, men legger for sikkerhets skyld til at den er "very informal", noe som vel kan diskuteres:

3 You use **kind of** 3.1 to describe or refer to something that you are uncertain about but that is roughly like the things mentioned; used in very informal English. *I'm a kind of anarchist, I suppose*

...

3.3.3. Tangeringsindikerende

Kolde regner bare med sentralitets- og periferiindikatorer, men det er lett å finne uttrykk som markerer at man beveger seg ut på begrepenes utelukkelsesområde. De kan kalles **tangeringsindikerende**, nemlig *liksom, nesten* o. fl.:

Vanligvis har verden vært et sted for voksne. xx Nå er det omsnudd. Moten blir mer og mer for ungdom, og **nesten** barn.
Berg Arbbl 1968 290 5/1 Underh b

Også her har *Bokmålsordboka* løst problemet med en eksplisitt markering:

nesten adv 1 på det nærmeste, omtrent, så godt som 2 brukt for å gjøre utsagnet litt mindre bestemt el. bindende

Men det er ikke bestemtheten som er det avgjørende, men at overleddet ikke hører med til kategorien i det hele tatt, den som *nesten barn*, er ikke *barn*! Men man er på rett spor definisjonsteknisk ved å forklare funksjonen direkte ved såkalt narrativ klargjøring.

3.3.4. Pseudoindikerende

Det fins også andre typer kategorimodifikatorer, f. eks. **pseudoindikerende**, som prefiksene *pseudo-*, *kvasi-* og den norske ekvivalenten *skinn-*, og med "skaps-avledninger" (Jarvad 1995) som *salong-* eller *skap-*:

I "Klister kafe" går han til felts mot selvpoptatte **salong-radikallere** og **kvasi-kunstnere**, men også mot "verten" som doper oss "så vi ikke tør gå ut og slåss".

Berg Tid. 1977 277 4/6,7 Musikk b

Når funksjonen defineres direkte feil, er det tegn på at kunnskapen om språklige garderinger er for dårlig:

liksom konj 1 på samme måte som; som om 2 adv: på en måte, nesten, tilsynelatende 3 subst i uttr *gjøre noe på liksom* late som om en gjør, gjøre på skøy, liksom vi gjorde det bare på liksom
(Bokmålsordboka)

Betydningsnummer 2 sier to helt forskjellige ting, de gir en typisk periferiindikator som synonym, samt en tangeringsindikator (ev. pluss en pseudoindikator.)

3.3.5. Etterstilt kategorimodifikator

I stedet for å være føre var hender det at man i etterhånd føler behov for å modifisere et utsagn. Jeg vil kalle fenomenet for halemodifikator i samsvar med den norske termen "halespørsmål" for engelsk "tag question". Den vanligste halemodifikatoren er *eller* i utsagn som: *Er du dum, eller?* Her åpnes det for at

kategorien *dum* er uheldig valgt. Denne funksjonen er ikke kommet med i ordbøkene:

eller 1 brukt for å sideordne to ledd som gjensidig utelukker hverandre (eksklusiv disjunksjon), 2 brukt for å sideordne to ledd som ikke gjensidig utelukker hverandre (inkludativ disjunksjon), 3 brukt for å binde sammenledd som betyr det samme.

Ingen av betydningene der dekker den kategorimodifiserende funksjonen. I grammatikkene er den heller ikke godt beskrevet:

Eller får her funksjon som ein slags spørjeartikkel. I *Kan du åpne døra, eller?* blir ytringa anten eit vanleg spørsmål (...), eller ho kan oppfattast som ein reprimande.
(Norsk referansegrammatikk 1997: 1131)

Et annet mye brukt haleheng er *og greier*:

I Sovjet synes det å svikte når det gjelder å integrere systemer for å få effektive produksjonslinjer. De kom jo til Kongsberg med fagfolk med doktorgrader og greier, med store teoretiske kunnskaper.

TeknUkebl 1987 39 3/3 Art. b

Nedenfor følger en kort oversikt over noen uttrykk med leksikalske kategorimodifikatorer. Det ville være en morsom leksikografisk oppgave å gjøre listen mer fullstendig.

Sentralitetsindikatorer

en virkelig dame
ei typisk kjerringrekke
en sann svir
et sant rabalder
en ordentlig mannemann
selve grunnlaget

Periferiindikatorer

såkalt
en slags
for så vidt
omtrent

om lag
 rundt
 rundt regnet

Tangeringsindikatorer

nesten
 nær sagt
 4 måneder eller så
 tett oppunder 1000 kroner

Pseudoindikatorer

liksom samling i bønn
 på-liksom-alvor
 kvasifilosofere
 salongradikaler
 skinndød
 skinnargumenter
 pseudonyheter

Halemodifikatorer

eller
 kanskje
 og greier

4. Konklusjon med forslag til endret definisjonspraksis

Ved vage uttrykk er det ikke oppklarende å dele opp beskrivelsen i opp mot femti forskjellige delbetydninger, slik man kan finne eksempel på i en del av de store ordbøkene. Det er sannsynligvis bedre å markere i klartekst eller med leksikografisk metaspråk at overgangen mellom leksikalske enheter er vag. Tolkning av vaghet forutsetter ofte mye kontekstvitene, og en fyllestgjørende leksikografisk betydningsbeskrivelse krever at denne kontekstavhengigheten på en eller annen måte tydeliggjøres. Det kan gjøres med en narrativ utlegning av de spesifikke bruksbetingelsene, slik som i "kan til nød regnes som

skuespiller". En slik definisjonspraksis er utstrakt i *Collins Cobuild*.

Leksikografene tar fortsatt ofte utgangspunkt i en "essensialistisk" klassisk-objektivistisk kategoriseringsmodell, en modell de fleste semantikere i dag mener er utilstrekkelig. Det fører til at vaghet i ordbøkene ofte presenteres som flertydighet. Den vagheten som blir igjen når et ofte tilfeldig antall delbetydninger er analysert ut, blir ikke behandlet eller kommentert. Man kan få det inntrykk at leksikografer prøver å styre eller "rense" språket ved at de stilmarkerer kategoriusikre eller kategorimodifiserte betydninger som *slang* el. l. De regnes som språklige utflukter eller at man ikke tar seg bryet med å være presis, og det bør lukes ut av språket.

Jeg har her stort sett beskrevet flertydighet og vaghet i et fylogenetisk perspektiv. Men ut fra et ontogenetisk perspektiv er ubestemtheten også interessant. Barn oppdager tidlig at det kan være vanskelig å finne rett uttrykk for den kategorien de tenker på. Da lager de ofte lange nølemarkører: *sånn derre derre dings*. I ungdomsspråk og slang er markering av vag kategori ganske vanlig: *greie, dings, dingsboms* og det er som regel lavt presisjonsnivå på kvantorer og kvalifikatorer: *ørten, kult* er for tiden gjengangere, men inventaret skifter fort. Men det er ikke bare unger og ungdom som strør om seg med vaghet, helt siden Jespersens *Language* fra 1933 er det blitt påstått at kvinners språk også har flere vaghetsmarkeringer. Årsaken skulle være at de ikke hadde evne til å tenke klart. Channell (1994) fant imidlertid ikke noe belegg for det i sitt ganske store materiale.

Normerende tendenser skulle ikke hindre leksikografene i å gi en omsorgsfull behandling av kategorimodifikatorer på linje med andre leksikalske egenskaper. Det utskjelte i språket skal også være interessant for leksikografene! Hvis ordbøkene skal avspeile språkbrukernes leksikalske kompetanse, må man også ta med vaghetsuttrykkene.

Litteratur

A. ORDBØKER

- Collins Cobuild English Language Dictionary*. 1987. London & Glasgow.
- Svensk ordbok*. 1986. Utarbetad vid Språkdata, Göteborgs universitet. Solna.
- Falk, H.S & A. Torp. 1903–06. *Etymologisk ordbog over det norske og det danske sprog*. Oslo.
- Knudsen, T. og A. Sommerfelt (red.). 1937–1997. *Norsk Riksmålsordbok*. Oslo.
- Landrø, I. og B. Wangensteen (red.). 1993. *Bokmålsordboka. Definisjons- og rettskrivningsordbok*. Oslo.

B. ANNEN LITTERATUR

- Black, M. 1937. "Vagueness. An exercise in logical analysis." I: *Philosophy of Science* 4.
- Channell, Joanna. 1994. *Vague Language*. Oxford.
- Fjeld, Ruth Vatvedt. 1997. "Definisjoner og betydningsinndeling i Norsk Ordbok belyst ved artikkelen *fri*." I: Lars S. Vikør (red.): *Norsk Ordbok – nynorskens leksikografiske kanon? Rapport frå eit seminar på Blindern 31. mars 1996*.
- HSK 5.1–3 = F.J. Hausmann/O. Reichmann/H.E. Wiegand/L. Zgusta (red.): *Wörterbücher/Dictionaries/Dictionnaires. Ein internationales Handbuch zur Lexikographie. Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft*. Band 5.1. Berlin-New York.
- Jäger, Ludwig & Sabine Plum. 1989. "Probleme der Beschreibung von Gefühlswörtern." I: HSK 5.1–3.
- Jarvad, Pia. 1995. "Kryptosammensætninger og skabsafledninger i virkeligheden og i ordbøgerne." I: Svavarsdóttir, Á, G. Kvaran & J.H. Jónsson: *Nordiske studier i leksikografi*. 3. Reykjavík.
- Jespersen, Otto. 1922. *Language*, Chapter XIII "The Woman." London.

- Kilgarriff, Adam. 1998. "The hard parts of Lexicography". I: *International Journal of Lexicography* 11. Oxford.
- Klappenbach, Ruth. 1971. "Homonyme oder polyseme Wort?" I: *Deutsch als Fremdsprache*. 7. Jg. Leipzig.
- Kolde, Gottfried. 1989. "Probleme der Beschreibung von sog. Heckenausdrücken im allgemeinen einsprachigen Wörterbuch." I: HSK 5.1-3.
- Labov, William. 1974. "The Boundaries of Words and their Meanings." I: C.-J.N. Bay & R. W. Shuy (eds.): *New Ways of Analyzing Variation in English*. Washington.
- Lakoff, George. 1973. "Hedges: A study in meaning criteria and the logic of fuzzy concepts." I: *Journal of Philosophic Logic* 2.
- Landau, Sidney I. 1984. *Dictionaries*. New York.
- Lyons, John. 1977. *Semantics*. Cambridge.
- Malmgren, S-G. 1992. "Om behandling av polysema ord i enspråkiga ordböcker." I: Fjeld, R.V. (red.): *Nordiske studier i leksikografi*. 1:137-143.
- Mel'čuck, Igor. 1988: "Semantic Description of Lexical Units in an Explanatory Combinatorial Dictionary: Basic Principles and Heuristic Criteria." I: *International Journal of Lexicography* 1:165-188.
- Pinkal, Manfred. 1985. "Kontextabhängigkeit, Vagheit, Mehrdeutigkeit." I: C. Schwarze/D. Wunderlich (Hrsg.): *Handbuch der Lexikologie*. Königstein.
- Wichter, Sigurd. 1988. *Signifikantgleiche Zeichen*. Tübingen.
- Wiegand, Herbert Ernst. 1989. "Der gegenwärtige Status der Lexikographie und ihr Verhältnis zu anderen Disziplinen." I: HSK 5.1-3.
- Zöfgen, Ekkehardt. 1989. "Homonymie und Polysemie im allgemeinen einsprachigen Wörterbuch." I: HSK 5.1-3.